

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВНИХ ТА КНИЖКОВИХ ФОНДІВ

УДК: 930.2:[271.2-282.7(477.83-25):27-523.6(477.87+498)]
<https://doi.org/10.15407/rksu.29.005>

Михайло Васильович Тупиця,
магістр історії,
аспірант кафедри історії Гуманітарного факультету,
Український католицький університет
(Львів, Україна)
ORCID 0000-0003-2256-6032
e-mail: mr.tupysia@ucu.edu.ua

ЛЬВІВСЬКІ ВИДАННЯ БОГОСЛУЖБОВИХ КНИГ У ВАСИЛІАНСЬКИХ МОНАСТИРЯХ МАРАМОРОСЬКОГО КОМІТАТУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВІЗИТАЦІЙ 1749 ТА 1756 РОКІВ)

Мета роботи. На основі візитацій марамороських василіанських монастирів 1749 та 1756 рр. реконструювати склад богослужбової літератури, окремо виділивши львівські друковані видання. Для розуміння причинно-наслідкових зв'язків між наявністю конкретних видань у монастирях слід охарактеризувати регіон у ширшому політичному та релігійному контексті. **Методологія.** Під час дослідження застосовано міждисциплінарний підхід, що передбачає використання історичних та філологічних методів дослідження, а також кодикології. Статистичний метод та метод істо-

ричної реконструкції було застосовано для укладання таблиць із переліком книг. Історико-порівняльний метод дав змогу співставити склад богослужбової літератури за тематикою та мовою, щоб охарактеризувати особливості літургійних практик у монастирях. **Наукова новизна.** На підставі візитацій 1749 і 1756 рр. було здійснено реконструкцію складу богослужбових книг для 13 монастирів. Проаналізовано наявність львівських друкованих видань в 11 монастирях. **Висновки.** На Мараморощині з Середньовіччя до епохи раннього модерну переважали традиції східного

християнства, зокрема православ'я. На період османського завоювання Угорщини та європейської Реформації на Мараморощині простежуються полемічні рухи між уніатами й православними, яких підтримувала державна влада католиків Габсбургів та кальвіністів трансільванських князів відповідно. Візитації як елемент конфесійного дисциплінування мали на меті ознайомити тодішнє єпархіяльне правління в тому числі і з особливостями літургійних практик монастирів Мараморошу. Львівські видан-

ня Службників дають змогу припустити, що до середини XVIII ст. в марамороських монастирях, незважаючи на прийняття унії, продовжували відправляти богослужіння за здебільшого православними друками. Наявність львівських видань у марамороських монастирях свідчить про тісний контакт християн східного обряду з обох боків Карпат та жваву книготоргівлю.

Ключові слова: марамороські монастирі, візитації, богослужбові книги, Львів, Службник.

Актуальність. Питання релігійної культури Мукачівської єпархії має неабияке значення для культурної історії, історії Церкви та загалом для історії Центрально-Східної Європи. Період XVI–XVIII ст. на теренах Угорського королівства характеризується конкуренцією та конфліктами в політичній та релігійній сферах. На основі реконструкції літургійних книг можемо говорити про спільноту, яка, будучи неоднорідною в етнічному плані, намагалася зберігати та культивувати слов'яно-візантійський християнський обряд і через це наблизитися до чіткішого розуміння місцевого християнського етосу. Спільноти вірян, які служили Літургію здебільшого церковнослов'янською мовою, не мали потужного друкарського осередку, що міг би задовільнити високий попит на богослужбову літературу. Рецепція львівських літургійних книг у середовищі марамороських монастирів може виступати і як приклад дослідження «споживання» цих друків, і як кейс з уточнення їх розповсюдження. Крім питань, пов'язаних з релігійною культурою, дослідження дає можливість проаналізувати загалом забезпеченість монастирів богослужбовою літературою та культурні зв'язки християн східного обряду Угорського королівства у складі монархії Габсбургів та Речі Посполитої.

Аналіз досліджень. Незважаючи на обмежене коло джерел до історії василіянських монастирів Мукачівської єпархії ранньомодерного

часу, до сьогодні збереглися візитаційні описи XVIII ст. Зокрема, списки документів 1749 р. були зроблені за протоігумена василіянських монастирів Мукачівської єпархії о. Антонія Коцака бл. 1781–1783 рр. [3, арк. 5 зв.]. На основі палеографічного аналізу візитації марамороських монастирів 1749 р. та зіставлення почерків цих списків з документами авторства/укладання о. Антонія Коцака можемо стверджувати, що дані документи переписав саме він [2]. До наукового обігу їх було залучено василіянами – о. Анатолієм Кралицьким [14; 15; 19; 21] та о. Корнелієм Шафранковичем [37]. На початку XX ст. згадані джерельні матеріали опрацьовував російський славіст Олексій Петров, що займався дослідженням історії Угорської Русі [30, с. 199–200]. Проте об'єктом його уваги була інформація про марамороських православних єпископів. Серед іншого він використав документи з архіву Мукачівського монастиря св. Миколая, що тепер зберігаються в Державному архіві Закарпатської області (далі – ДАЗО) в місті Берегові [4].

У 1920-х роках усі відомі кириличні візитаційні описи монастирів Мукачівської єпархії XVIII ст. опублікував василіянин о. Гліб Кинах. У 1923 р. дослідник віднайшов та увів до наукового обігу візитації 1749 р. місцевим варіантом староукраїнської мови [12]. Упродовж наступних років о. Гліб Кинах опрацьовував та опублікував другу групу текстів – візитації за 1755, 1756, 1765 та 1809 рр. [11]. На відміну від попереднього видання, де була коротка джерелознавча передмова, друге видання мало лише стислу біографічну оповідь про укладачів візитаційних протоколів. Після згаданих публікацій о. Гліба Кинаха, у середині XX ст., візитації 1749 р. майже дослівно переписав архімандрит Василій Пронін у своїй кандидатській дисертації, захищеній у Москві 1958 р. Він додав до російського перекладу незначні коментарі та доповнив інформацію даними про історію деяких монастирів пізнішого часу [31, с. 275–278].

На початку XXI ст. публікацію візитацій було включено до спільного археографічного проєкту ДАЗО та Повітового музею Сату Маре (Румунія), де вчергове видрукували візитації 1749 р. [22, с. 257–270]. Варіант рукопису візитаційного протоколу 1749 р., що зберігається в Закарпатському обласному краєзнавчому музеї ім. Тиводара Легоцького, оприлюднила Тетяна Шевніна [38]. Підсумував стислий

історіографічний огляд джерельних публікацій Віктор Кічера у статті, яка присвячена візитаціям 1749 р. Хоча основну увагу дослідник приділив лише одній візитації, йому вдалося в короткому тексті подати конструктивну критику публікації Т. Шевніної та оцінити позитивні й негативні моменти в публікаціях о. Гліба Кинаха [13].

У підсумку, як було згадано, одним з основних джерел для дослідження історії марамороських монастирів є візитаційні протоколи, які хронологічно охоплюють середину XVIII – початок XIX ст. У цих джерельних матеріалах згадано 16 василіянських монастирів, а описи книгозбірень подано для 13 обителів [11; 12]. Для порівняння: на теренах тодішньої Мукачівської єпархії станом на середину XVIII ст., крім Марамороського комітату, існувало ще 7 монастирів у таких населених пунктах: Красний Брід, Буковець (Словаччина), Марія-Повч (Угорщина), Мукачево, Малий Березний, Імстичево, Заріччя [28, с. 21–37; 47–58; 69–73; 77–82; 85–90]. На тлі густоти монастирів у всій Мукачівській єпархії, Марамороський комітат має свою особливість в їх непропорційно більшій кількості щодо решти території єпархії. В організаційній структурі монастирів Мукачівської єпархії марамороські монастирі управлялися одним настоятелем, що у джерелах завжди позначався як «ігумен марамороський».

Мета цієї статті – з'ясувати особливості розповсюдження та пояснити факт побутування львівських видань у марамороських монастирях. Серед іншого, слід стисло охарактеризувати історичний контекст функціонування монастирів; реконструювати склад богослужбової літератури; а це, у свою чергу, дозволить простежити зміни в літургійних практиках василіянських монастирів Мукачівської єпархії другої половини XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи історію василіянських марамороських монастирів, насамперед варто зауважити про їхню юрисдикційну невизначеність. Конкуренція між Мукачівською катедрою східного обряду та ігуменом Грушівського ставропігійного монастиря, що мав статус патріаршого екзарха Константинопольського патріархату, тривала від XV ст. [29, с. 17–215; 33; 44, old. 543–565; 48]. Мараморощина користувалася небезпідставними автономістськими інтенціями, а поляризація двох центрів посилилась у час османського за-

воювання Угорщини. Друга половина XVII ст. пройшла під знаком гри на цих інтенціях кальвіністського трансільванського нобілітету та протокатолицької прогабсбургзької духовної влади Мукачева. 1716 року почався процес остаточного підпорядкування Мараморощини духовній владі Мукачівського єпископа [41, fol. 58–63; 6, с. 65–66; 27, с. 70]. Каталог ігуменів монастирів Мукачівської єпархії, укладений наприкінці XVIII ст., вказує, що першим «ігуменом марамороським» був о. Прокопій Годермарський (пом. 1729 р.) [3, арк. 5]. Саме він, будучи генеральним вікарієм мукачівського єпископа Геннадія Георгія Бізанція, сприяв упровадженню унії в Марамороші. Судячи із цього документа та років життя о. Прокопія Годермарського, можна говорити, що *de jure* марамороські монастирі могли бути унійними вже в першій чверті XVIII ст. Проте, оскільки останній православний марамороський єпископ Досифей Теодорович до свого ув'язнення 1733 р. управляв частиною парафіяльного духовенства, що не прийняла унії [49, old. 14–16], очевидно, декотрі монастирі теж залишалися лояльними до нього, хоча формально підпорядкованими мукачівському владиці. Цей же факт підтверджує реєстр заборгованості марамороських монастирів перед мукачівською єпископською кафедрою 1734 р., причому, окрім загальновідомих монастирів, він містить наразі єдину виявлену в документах інформацію про монастир у Репинному [5, арк. 1]. Натомість, за наявними антимінсами можемо менш-більш чітко говорити про тривалість процесу переходу на унію (поруч з антимінсами раніших неунійних єпископів зустрічаємо антимінси від Геннадія Георгія Бізанція до Мануїла Михайла Ольшавського [див.: 11, 12]). Паралельно зі встановленням влади унійного єпископа над Мараморощиною відбувався процес консолідації чернечого життя цілого єпископства. У підсумку це привело до запровадження в монастирях чернечих правил василіян, тобто Йосифа (Велямина Рутського), вже 1721 р. [26, с. 132–134].

У другій половині XVII – першій половині XVIII ст. на Мараморощині було фундовано монастирі в наступних населених пунктах: Мойсей (Румунія, 1672 р.), Джулин (зараз Джулешть, Румунія, 1692 р.), Біксад (Румунія, 1700 р.), Драгово (1705 р.), Вільхівці (1708 р.), Суд (Румунія, 1709 р.), Барсаново (зараз Барсана, Румунія, 1711 р.), Кричево

(1711 р.), Боронява (1716 р.), Бедевля (1719 р.), Вишня Вишава (зараз Вішуель де Сус, Румунія, 1719 р.), Великий Бичків (20-ті роки XVIII ст.). При цьому суто унійними з цих монастирів від самого заснування були лише Біксадський та Великобичківський. Раніше за XIV ст. сягають Білоцерківський та ставропігійний Грушівський монастирі, з яких останній зруйнували під час повстання в кінці XVII ст. Біксадський монастир невдовзі після створення був розорений і почав відновлюватися в середині XVIII ст. [18, с. 154–177; 20; 28, с. 58–68]. Монастирі Мараморошу, дещо подібні до тих, які функціонували у Трансільванії [46], були малими монашими осередками, що могли населяти близько 2–5 ченців. Ці осередки формували мережу духовних центрів різного статусу, що перебували в тісній комунікації та зберігали традиції автономного існування місцевих церковних структур [28, с. 59–66].

Реконструкцію історичних книжкових колекцій як збірок, що до сьогодні не збереглися (попри типовість недоліків у записах візитацій [36; 47]), можна зробити шляхом звіряння та співставлення наявної бібліографічної інформації з каталогами, укладеними Якимом Запаском та Ярославом Ісаєвичем [7; 8]. Також варто зауважити, що одним з маркерів «конфесійної приналежності» богослужбової літератури є місце видання книги. Так, православні богослужбові книги виходили у друкарнях Києва, Москви та Львова (до першої третини XVIII ст.), тоді як унійні – у Вільні, Уневі, Супраслі та Почаєві.

Основна частина кириличних друкованих богослужбових книг на територію Корони Святого Стефана потрапляла з теренів Київської митрополії. Віряни східного християнського обряду в монархії Габсбургів виступали культурними посередниками та «споживачами» у цьому процесі [32; 34; 35]. Оскільки друкарень, які б могли задовольнити місцевий попит, не було [10, с. 89], протягом тривалого часу унійні та православні парафії й монастирі східного обряду угорських земель користувалися книгами як із православних, так й з унійних друкарень ранньомодерної України. Хоча зрозуміло, що інколи такі літургійні книги виправляли, зокрема замість князя Володимира Великого писали про святого Стефана, чи дописували *filioque* в текстах Символу віри [42]. В 1726–1727 рр. відбувся ряд соборчиків, де духовенство дало згоду на впровадження

постанов Замойського собору включно із прийняттям редагованого Символу віри та ряду інших богословських питань, що мало відобразитися і на літургійних практиках, зокрема через виправлення богослужбових книг подібно до Київської митрополії [40]. Протокол візитації парафій Мукачівської єпархії 1750–1752 рр. підтверджує наявність виправлених богослужбових книг на парафіях [43, old. 40–253].

Книжковий репертуар монастирських книгозбірень залежить від ряду факторів, одним з найголовніших є практичне застосування книг. До комплексу богослужбових книг у східнохристиянській традиції відносять такі: Євангеліє, Апостол, Псалтир, Часослов, Октоїх, Тріодь Пісна, Тріодь Цвітна, Мінея, Служебник, Требник, Чиновник (Служебник архієрейський), Ірмолой (Ірмологіон), Устав (Типікон), Акафістник, Канонник, Правильник (Правило до Святого Причастя), Молитвослов [23, с. 22–57].

Кількість богослужбової літератури у 13 досліджуваних монастирях хоч і не завжди була повною, проте достатньою для здійснення Літургії (див. Таблицю № 1). З поданого переліку книг зрозуміло, що деякі монастирі володіли більш ніж одним примірником певного богослужбового кодексу. Враховуючи те, що обителі були невеликими, практичної потреби у володінні декількома примірниками книг не було. За даними візитаційних матеріалів, на території монастирів зазвичай фіксували лише по одній церкві [11; 12]. Тому правдоподібним обґрунтуванням видається потреба в обслуговуванні вірників на різних мовах та оновлення репертуару книгозбірень за рахунок пожертв і закупівель нових книг. У двох примірниках в одному монастирі присутні книги всіх назв, крім Тріоді Пісної, Тріоді Цвітної та Міней на 12 місяців. У трьох примірниках присутні Євангелія та Требники. Кілька примірників одного видання зазвичай розрізнялися як старіші та новіші, рукописні та друковані або двомовні. Найчастіше відсутні при монастирях Акафісти та Ірмологіони. Популярність Міней Святкових/вибраних на протигагу Мінеям на 12 місяців пояснюється значним обсягом останньої (одна окрема книга на кожен місяць року) та високою ціною [1; 9].

Богослужбові книги мараморських василіянських монастирів у 1749 р.

Монастирі Книги	Монастирі													
	Бороняво	Барсаново	Бедевля	Біла Церква	Великий Бичків	Вишня Впшчава	Вільхівці	Джулин	Драгово	Єуд	Кричово	Мойсей	Угльа	Загалом
Акафіст					1							1	2	4
Апостол	1	1	1	2	1	1	1	1		1	1	2	2	15
Євангеліє	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	3	2	16
Ірмологіон			1		1									2
Мінея Святкова	1	2	1	2	1	1	1	2	1	2	1	2	1	18
Октоїх	2		2	1	1		1	1	1	1				10
Псалтир	1	1	2	1	1	1	1	1	2		1	2	2	16
Служебник		1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	13
Требник		2	3	1	1	1	1	1	2	1	1	1	2	17
Трюдь Пісна	1	1	1	1	1		1		1	1	1	1	1	12
Трюдь Цвітна	1		1	1	1		1	1	1	1	1	1	1	11
Часослов	1	1	1	1	2	1		1	1		1	2	1	12
Загалом	9	10	15	12	13	7	9	10	11	9	9	16	16	

Джерело: [12].

Оскільки Мараморощина знаходилася на етнічному кордоні, тому під час опису книжкового репертуару монастирів було важливо вказувати мову книг. Основними етноконфесійними групами в регіоні були унійне чи неунійне руське (українське) та волоське (румунське) населення. Межа такого етноконфесійного кордону проходила приблизно за верхньою течією річки Тиси: на півночі – руське, а на півдні – волоське населення [45, р. 65–67]. У цьому випадку показовою служить книгозбірня Мойсейського монастиря, в якому для кожної богослужбової книги вказали мову кодексу. Характерно, що тут трапляються примірники волоською мовою, хоча переважає церковнослов'янська. Зустрічаються також дві книги сербською мовою (Мінея в Барсановському та Євангеліє в Мойсейському монастирях), а також неідентифікована польськокомовна

книга в Бедевлі [12]. На відміну від конкретизації мови книг, повністю відсутня детальна бібліографічна інформація про рік видання та друкарню. Для порівняння, в актах візитацій парафій Мукачівської 1750–1752 та Львівської 1730–1786 рр. єпархій бібліографічна інформація якщо й конкретизована, то лише до місця видання [16; 43]. Тим не менше, наявні дані свідчать про присутність у монастирях богослужбової літератури з таких видавничих центрів, як Київ (друкарня Києво-Печерської Лаври), Львів (друкарні Ставропігійного братства та Михайла Сльозки), Вільнюс (друкарню не ідентифіковано).

Переходячи до аналізу безпосередньо книг із львівських друкарень у марамороських василіянських монастирях, варто стисло охарактеризувати друкарні в ранньомодерному Львові, в яких видавали богослужбові кодекси церковнослов'янською мовою. Друкарство у Львові зародилося із приїздом Івана Федорова та виданням слов'янського Апостола 1574 р. Після смерті першодрукаря друкарське обладнання перейшло до Успенського Ставропігійського братства, що вже 1591 р. випустило друком першу грецько-церковнослов'янську граматику Адельфотес. Крім братської друкарні у Львові мали право друкувати слов'янськими шрифтами друкарні Михайла Сльозки, православного єпископа Арсенія Желиборського, православного, а згодом унійного єпископа Йосифа Шумлянського. Проте найпотужніша друкарня функціонувала все-таки при Львівському братстві [10, с. 104–117; 139–147; 211–221].

Через джерельні обмеження неможливо повноцінно дізнатися про співвідношення рукописної до друкованої книг у досліджуваних монастирях. Лише в описі Великобичківського монастиря за 1749 р. зафіксували таку інформацію для всіх книг – було 12 стародруків та одна рукописна книга [12, с. 116]. Найімовірніше, що в записах книг інших монастирів, при відсутності вказівки, чи це рукопис чи стародрук, насправді переважали стародруки. Співставлення даних двох візитацій також підтверджують цю гіпотезу. Крім того, здебільшого новими надходженнями були саме стародруки. Так, наприклад, у 1756 р. до богослужбових книг Боронявського монастиря додався Службеник львівського друку [11, с. 435], а до Барсановського – Цвітна Тріодь, Акафістник і Псалтир – також львівські видання [11, с. 440].

Оскільки чіткий відсоток друкованих видань визначити досить проблематично, то частку львівських видань окреслити ще важче. На підставі аналізу візитаційних списків вдалося встановити місце видання для 25 богослужбових книг. Інформацію візитацій доповнюють дані по крайніх записів з матеріалів, що свого часу досліджували Іван Панькевич та Василь Микитась. У підсумку відомо про дев'ять львівських видань у 20 примірниках для 11 досліджуваних монастирів [11; 12; 17; 24; 25] (див. Таблицю № 2).

Таблиця № 2

Львівські богослужбові книги мараморських василіянських монастирів у середині XVIII ст.

Монастирі												
Книги	Бороняво	Барсаново	Бедевля	Біла Церква	Великий Бичків	Вишня Вишава	Джулин	Драгово	Єуд	Мойсей	Угтя	Загалом
Акафіст											1	1
Апостол					1						1	2
Євангеліє						1						1
Мінея Святкова					1						1	2
Службник	1	1		1	1		1		1	1		7
Требник			1									1
Тріюдь Пісна								1				1
Тріюдь Цвітна								1				1
Часослов					1		1			2		4
Загалом	1	1	1	1	4	1	2	2	1	3	3	20

Джерело: [11; 12].

Рік та місце видання богослужбової літератури мараморських василіянських монастирів XVIII ст. можна встановити, лише досліджуючи книги *de visu* чи на підставі опублікованих каталогів. Зокрема, вдалося з'ясувати, що один з Апостолів був надрукований у друкарні Михайла Сльозки в 1654 р. По крайні записи свідчать, що книгу купив за «золотих чотири» православний мараморський єпископ Йоаникій Зей-

кан (1665–1687 рр.) і вклав у 1686 р. до Угольського монастиря. Інший покрайній запис свідчить, що парафіяни Тячева подарували цю книгу до іншого храму 1763 р. [24, с. 17]. Ще одне львівське видання було у книгозбірні Угольського монастиря – Акафістник 1699 р., що зараз зберігається у відділі рукописів і стародруків Наукової бібліотеки Ужгородського національного університету [17, с. 64]. У 1695 р. Мінею Святкову до Угольського монастиря пожертвували Ференц Грицишин із своїм братом Стефаном. Про місце видання свідчить лише згадка в дослідженні І. Панькевича. Деталізувати дату видання він не зміг, оскільки на книзі був відсутній титульний аркуш. За каталогами ідентифікувати видання також не вдається, оскільки упродовж XVII–XVIII ст. цю книгу видавали у друкарні Ставропігійського братства в 1632, 1638, 1643, 1651, 1694 та 1738 рр. [7, № 1308; 8, № 227, № 259, № 313, № 378, № 689]. В останньому виданні було враховано зміни, що їх регламентувало Пастирське послання київського митрополита Атанасія Шептицького «Про виправлення богослужбових книг» від 3 травня 1738 р. [39, с. 160–161]. Крім Угольського монастиря, львівськими Мінеями Святковими володіли також монастирі у Великому Бичкові та Білій Церкві [11; 12, с. 115–116]. У 1707 р. еромонах Герасим Шустяк подарував до Драгівського монастиря Тріодь Пісну [27, с. 14]. Характерною особливістю цього видання є помилкове датування друку 1699 р. Насправді ж це видання друкувалося 1689–1690 рр. [8, с. 102–103]. Отець Герасим Шустяк подарував цій же обителі львівську Тріодь Цвітну, проте час дарування в покрайньому записі не занотували. Відмінність титулування монаха в записі 1707 р. еромонахом, а в недатованому записі – ігуменом цього монастиря дає підстави стверджувати, що книги були подаровані не одночасно. Подані вище книги відповідають співвідношенню одна назва – одне видання, що можна чітко ідентифікувати. Крім цих, по одному львівському виданню зафіксовано в ще декількох марамороських монастирях: Євангеліє у Вишньовишавській та Требник у Бедевлянській обителях.

Украй стислі дані візитаційних протоколів та деяких покрайніх записів у книгах наштовхують на думку, що процес поповнення книгозбірень був дуже повільним та тривалим. Крім цього, була поширена практика позичання книг між іншими монастирями та парафіями для користування під час Божественних Літургій. Тріодь Пісну та Часослов для

Боронявського монастиря купив монах Ісайя [12, с. 108]. Після переліку книг монастиря у Великому Бичкові зафіксовано, що їх усі купив тодішній ігумен Гедеон [12, с. 116]. З візитації 1756 р. дізнаємося, що на той час Требник та Псалтир Драгівського монастиря перебували в Угольському монастирі [11, с. 436]. Натомість Угольський монастир, очевидно в якості обміну, передав Драгівському Псалтир та рукописний Апостол. Окрім цього, Требник Угольського монастиря перебував у священника Нижньої Апші, а Акафіст – у колодницького архіпресвітера [11, с. 438]. Перед 1756 р. Барсанівський монастир придбав з Вишньовишавського Святкову Мінею, а стару продав до Бедевлянського [11, с. 438]. Один друкований церковнослов'янською мовою Часослов із Мойсейського монастиря перебував на парафії в Нижній Вишаві, при тому для власного вжитку було залишено церковнослов'янський, але рукописний Часослов [11, с. 441]. Поруч з позиченою з Копашнова Святковою Мінеєю, в Боронявському монастирі 1749 р. доволі цікаво виглядає позичене від кріпака-желяра Євангеліє [12, с. 108]. Як бачимо, рух книг у межах околиць парафій та монастирів був доволі активний, що свідчить як про попит, так і про брак богослужбової літератури.

У візитаціях вдалося знайти інформацію про побутування в досліджуваних монастирях Півуставу й Часослову. Від перших друкованих кириличних книг Часослови мали, напевно, найбільше редакцій, що також зумовило появу різних характерних назв для певних примірників. Представлені три львівські видання в марамороських монастирях записані у візитаційні протоколи як «Півустав львівський» у Великобичківському та «Часослов львівський» у Джулинському й Мойсейському монастирях.

На підставі візитацій у семи з тринадцяти монастирів вказали місце видання Службника. Питання уніфікації літургійних практик, так само, як і на теренах Київської митрополії, було пріоритетним також у тодішній Мукачівській єпархії. У цьому контексті для візитаторів монастирів середини XVIII ст. було важливо отримати інформацію про місце видання Службників як найбільш чіткий маркер для розуміння прогресу уніфікації літургійних практик, як елемент ширшого процесу соціального та конфесійного дисциплінування, що відбувалося на основі постанов Замоїського собору. Хоча ми не маємо інформації про роки видання

Служебників, слід думати, що це були книги православного зразка, які у Львові виходили 1637, 1646, 1666, 1681, 1691 [8, № 258; № 352; № 432; № 598, № 668], 1702 рр. [7, № 778] та тривалий час використовувалися як на унійних, так і на православних парафіях.

Наукова новизна. Дана розвідка є першою спробою аналізу книжкових зібрань монастирів тодішньої Мукачівської єпархії в ширшому контексті політичних та релігійних змін у регіоні загалом та єпископстві зокрема. На основі зробленої реконструкції репертуару богослужбової літератури представлено загальну характеристику книгозбірень за способом виробництва (рукописи, стародруки), мовою, місцем видання.

Висновки. Мукачівська єпархія перебувала в регіоні, де протягом тривалого часу була політична нестабільність та релігійні протистояння. Мукачівський та грушівський релігійні центри були у сфері впливу католицьких та кальвіністських правителів. Марамороський неунійний клир, всупереч амбіціям Габсбургів, функціонував за підтримки трансільванських князів-кальвіністів. Після придушення повстання Ракоці 1703–1711 рр. та ліквідації Трансільванського князівства поступово відбувається процес прийняття вірянами Мараморошу унії, але літургійні практики, засновані на церковнослов'янських друкованих виданнях з Речі Посполитої, залишаються незмінними. Львівські видання богослужбових книг підтверджують цю тезу.

Назагал Марамороські монастирі були достатньо добре забезпечені літургійними книгами. Проте обміни та позичання кодексів говорять також про брак богослужбової літератури. Навіть невеликі чернечі осередки зазвичай мали мінімальний комплект книг «до хору». Присутність богослужбової літератури волоською мовою, що майже дублювалася із церковнослов'янськими виданнями, свідчить про вжиток також і польської під час богослужінь. Зафіксовано поодинокі видання сербською та польською мовами.

Показовим є побутування в Марамороських монастирях львівських Служебників. Майже до середини XVIII ст. літургійне дисциплінування було дуже проблематичним, оскільки не було чітко сформовано корпусу книг, що відповідали б постановам Замойського синоду щодо Літургії. Віленське видання Требника у книгозбірні Великобичківського монастиря не містить датування, тому важко сказати, чи воно було

православним чи унійним. Проте промовистим є те, що всі інші богослужбові книги цього монастиря надруковані в Києві та Львові, тобто йдеться про видання, що належать до Київської традиції. Присутність львівських видань у марамороських монастирях має свідчити, в першу чергу, про жваву «міграцію» книг на південний бік Карпат та їх активний ужиток там. Більш ґрунтовні висновки із цього питання сподіваємося зробити на основі пошуків примірників богослужбових книг, які в досить значній кількості зараз зберігаються у приватних колекціях, музеях, архівах, бібліотеках та на парафіях.

Список використаних джерел

1. Альмес І. «Церковні книги» у Віцинському василіанському монастирі (за матеріалами інвентарного опису 1774 р.) // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2015. Вип. 49. С. 365–378.
2. Державний архів Закарпатської області. Ф. 64. Опис 1. Спр. 66.
3. Там само. Спр. 250. 6 арк.
4. Там само. Опис 5. Спр. 121. 12 арк.
5. Там само. Ф. 151. Опис 1. Спр 533. 1 арк.
6. Дулишкович І. Историческія Черты Угро-Русских. Унгарь : Типографія Макс. Полячка, 1877. Т. 3. 234 с.
7. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга друга. Частина друга (1765–1800). Львів : Вища школа, 1984. 125 с.
8. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перша (1574–1700). Львів : Вища школа, 1981. 133 с.
9. Ісаєвич Я. Книговидання та друкарство в Почаєві: ініціатори та виконавці // Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки: зб. наук. пр. / редкол.: О. С. Онищенко, В. П. Леонов, П. Т. Тронько та ін. Київ : НБУ ім. В. І. Вернадського, 2011. С. 7–22.
10. Його ж. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2001. 520 с.
11. Кинах Г. Посіщення закарпатських монастирів ЧСВВ в рр. 1755, 1756, 1765 та 1809 // Записки Чина Св. Василя Великого. Львів, 1928–1930. Т. 3. Вип. 1–4. С. 432–446.
12. Його ж. Посіщення марамороських монастирів 1749 р. // Записки Чина Св. Василя Великого. Жовква, 1924. Т. 1. Вип. 1–2. С. 105–122.

13. Кічера В. «Списание обителей Марамороскихъ древле бывших» 1749 року – міфи та факти // Румунсько-Українські відносини: історія та сучасність. Матеріали V міжнар. наук. симпоз. Сату Маре – Ужгород : Вид-во Сатумарського музею, 2015. С. 41–54.
14. Кралицкій А. Состояніе монастырей: Боронявскаго и Кричовскаго въ 1756 году. (Памятник старинной русской письменности) // Свѣтъ. Унгваръ, 1869. 2 (14) фев. (№ 5).
15. Его же. Списокъ монастырей Чина св. Василя В., существовавшихъ иногда въ Марамороши (въ Угорщинѣ) и истертыхъ императоромъ Іосифомъ II 1788 г. // Науковий збірник, издаваемый литературнымъ Обществомъ Галицко-русской Матицы. Львовъ, 1865. Вып. 1. С. 50–53.
16. Крип'якевич І. Невикористане джерело до історії старої книги // Науковий збірник бібліотеки АН УРСР / АН УРСР (Київ), Бібліотека; редкол.: Ю. О. Меженко та ін. Київ, 1946. Т. 1. С. 98–102.
17. Микитась В. Давні рукописи і стародруки: опис і каталог. Частина перша. Ужгород : Вид-во УжДУ, 1961. 93 с.
18. Мороз В. Заснування і становлення Боронявського монастиря: Історія обителі на тлі епохи // Наукові записки Ужгородського університету. Серія: історично-релігійні студії. Ужгород, 2016. Вип. 5. С. 154–177.
19. Його ж. Історія чернецтва у спадщині о. Анатолія Кралицького, ЧСВВ // Науковий вісник УжНУ. Серія: історія. Ужгород, 2020. Вип. 42. № 1. С. 20–29. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(42\).2020.202115](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(42).2020.202115)
20. Його ж. Світильник віри: історія Боронявського монастиря на тлі епох. Львів: Вид. УКУ, 2017. 376 с.
21. Його ж. Чернець та його доба: національна та релігійна ідентичність у спадщині о. Анатолія Кралицького, ЧСВВ (1835–1894) // Етнічна історія народів Європи. Київ, 2018. Вип. 56. С. 37–53.
22. Мукачівська греко-католицька єпархія. Документи. Episcopia greco-catholica de Mukacevo: documente / ред.: В. Чубота та ін. Сату Маре – Ужгород : Сатумарський музей, 2007. Т. 1. 389 с.
23. Настольная книга священнослужителя. Москва : Изд-во Моск. Патриархии, 1977. Т. 1. 768 с.
24. Панькевич І. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах. Частина II // Науковий збірник Товариства «Просвѣта» в Ужгородѣ. Ужгород, 1937. Вип. 13–14. С. 1–36.
25. Його ж. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах. Частина I // Науковий Збірник Товариства «Просвѣта» в Ужгородѣ. Ужгород, 1929. Вип. 6. С. 129–196.

26. Пекар А. Василянська провінція св. Миколая на Закарпатті // *Analecta OSBM. Roma*, 1982. Vol. 11 (17). С. 131–164.
27. Його ж. Нариси історії Церкви Закарпаття. Рим : ОО. Василяни, 1967. Т. 1. Єрархічне оформлення. (Записки ЧСВВ, т. 22; сер. 2; секц. 1: Праці). 241 с.
28. Його ж. Нариси історії Церкви Закарпаття. Ужгород : Ужгород. міська друкарня, 2014. Т. 3: Монаше життя. 216 с.
29. Петровъ А. Древнѣйшія грамоты по исторіи карпато-русской церкви и іерархіи 1391–1498. Praha : Česká grafická unie, 1930. 229 + XIX с.
30. Его же. Материалы для истории Угорской Руси. «Старая вѣра» и Уния в XVII–XVIII вв. // Новый сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ломанского. Санкт-Петербург, 1905. С. 185–257.
31. Пронин В. История Православной Церкви на Закарпатье. Ужгород: Мукачев. епархия, 2009. 524 с.
32. Фелдвари Ш. Старопечатные книги кирилловского и глаголического шрифтов Эгерской Архиепископской Библиотеки // *Annales Instituti Philologiae Savicae Universitatis Debredeniensis de Ludovico Cossuth Nominatae. Debrecen*, 1995. Vol. 27. P. 83–95.
33. Фенич В. «Монастырская церковь»: происхождение и ранняя история Мукачевского епископства XV века (историографический аспект) // *Карпатика*. Ужгород, 2012. Вип. 41. С. 177–203.
34. Фйольдварі Ш. Книжкові видання українських братств у культурі слов'янських народів Габсбурзької Імперії // *Українознавчий альманах*. Київ, 2014. Вип. 17. С. 86–91.
35. Його ж. Стародруки кириличного шрифту в римо-католицьких бібліотеках Угорщини // III Міжнар. конгрес україністів. Літературознавство. Бібліографія. Інформатика, Харків, 26–29 серпня 1996 р. / НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Харків, 1996. С. 188–192.
36. Ціборовська-Римарович І. Видовий та джерелознавчий аналіз документів, дотичних історії книги та історії бібліотек в Україні XVI – першої чверті XIX ст. // *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ, 2012. Вип. 34. С. 259–279.
37. Шафранковичъ К. О монастырѣ Драговском (Kövesliget.) въ Мараморшѣ. (По записям іеромонаха Іоанникія Скрипка 1756 г.) // *Свѣтъ*. Унгарь, 1869. 9 (21) фев. (№ 6).
38. Шевніна Т. «Списание обитателей марамороских древле бывших» – цінна пам'ятка історії монастирів Закарпаття // *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*. Ужгород, 2010. Вип. 9–10. С. 252–320.

39. Шустова Ю. Видання Анфологонів у друкарні Львівського Ставропігійського братства XVII – першої половини XVIII ст. // Науковий щорічник «Історія релігій в Україні». Львів, 2020. Вип. 30. С. 158–165. <https://doi.org/10.33294/2523-4234-2020-30-1-158-165>
40. Шустова Ю. Послание об исправлении книг от 3 мая 1738 года львовского епископа Афанасия Шептицкого // Румянцевские чтения – 2014. Ч. 2: матер. междунар. науч. конф. (15–16 апр. 2014 г.): [В 2 ч.]. Москва : Пашков дом, 2014. С. 376–383.
41. Baran A. *Eparchia Maramorosiensis eiusque unio. Romae: PP. Basiliani, 1962. 2nd ed.* (Записки ЧСВВ т. 18; сер. 2; секц. 1: Праці). 108 + XII f.
42. Földvári S. A Magyar Királyság szláv etnikumú orthodox parókiáinak liturgikus-könyv importja-mint a keleti s nyugati kereszténység koraujkorai kapcsolatainak tükrözője // Magyarország és a Balkán vallási és társadalmi kapcsolatai: Tanulmánykötet Ohridi Szent Naum halálának 1100 évfordulója emlékére. ed.: Doncsev T. and all. Budapest: Bolgár Kulturális Fórum, 2011. Old. 192–207.
43. Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. Olsavszky Mihály Mánuel munkácsi püspök 1750–1752. évi egyházlátogatásainak iratai / ed. by T. Véghseő. Nyíregyháza : Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2015. (Colactanea Athanasiana. Vol. 7. sec. 2. Textus/Fontes) 799 old.
43. Hodinka A. A Munkácsi görög-katholikus püspökség története. Budapest: Tudományos Akadémia történelmi bizottsága megbízásából, 1909. 856 old.
44. Magosci P.-R. *Historical atlas of Central Europe. 3rd ed.* Toronto: University of Toronto Press, 2018. 275 p.
45. Miron G.-M. The Basilian Monk and Uniate Identity of the Uniate Church in Eighteenth-Century Transylvania // *Communities of Devotion. Religious Orders and Society in East Central Europe, 1450–1800* ed. by Maria Craciun. London: Routledge, 1st ed. 2011. P. 245–274.
46. Szady J. Inwentarz księgozbiorów parafialnych z drugiej połowy XVIII wieku – nowa metoda edycji // *Textus et Studia. Kraków, 2016. Vol. 5. № 3. S. 77–91.*
47. Žeňuch V. The Territorial Development of Mukachevo's Eparchy in the Middle Ages and the Early Modern Period // *CES Working Papers. 2020. Vol. 12. № 3. P. 28–43.* URL: https://ceswp.uaic.ro/articles/CESWP2020_XII3.pdf (дата звернення: 12.03. 2021).
48. Zsatkovics K. Gy. *A Máramarosi görög szertartású orosz egyház es vicariátus történelme.* Ungvár: Unio Könyvnyomda, 1909. 35 old.

Mykhailo Tupysia*Master in History,**PhD student at the Department of History, Humanities Faculty,**Ukrainian Catholic University**(Lviv, Ukraine)*

ORCID 0000-0003-2256-6032

*e-mail: mr.tupysia@ucu.edu.ua***Lviv editions of liturgical books in Basilian Monasteries of Maramorosh County (according to visitations of 1749 and 1756)**

The study aims to reconstruct the liturgical literature of the Basilian Maramorosh monasteries, in particular, to study Lviv issues. The main sources of the research are the visitations of 1749 and 1756. **Methodology.** This paper is the interdisciplinary research, that includes historical and philological methods as well as codicology. Statistical methods allow to compose tables with a list of the books we are interested in. The historical-comparative method made it possible to compare the composition of church literature by subject and language to conclude the features of the monasteries' liturgical practices. **Scientific novelty.** Firstly, this research made the reconstruction of liturgical books for thirteen Maramorosh monasteries. The paper concentrates on studying of the Lviv old printed liturgical books of the eleven monasteries. **Conclusions.** Since the Middle Ages the Maramorosh was mainly a region of the Orthodox tradition. The period of the Turkish conquest of Hungary and European Reformation which in the local space manifested itself in the confrontation of two parties – the Uniate and the Orthodox. It should be mentioned that each of them was supported by the Habsburg Catholics and the Calvinists of the Transylvanian princes. As an element of confessional disciplining, visitations were aimed at acquainting the diocesan government, including the peculiarities of the monasteries' liturgical practices of the Maramorosh county. Lviv editions of *Sluzhebnyk* suggest that by the middle of the 18th century Maramorosh monasteries still followed the liturgical practices of the old model. Lviv editions in the Maramorosh monasteries verify the next statements: close contact of Christians of the Eastern rite on both sides of the Carpathians, and quite intensive book trade between them.

Key words: Maramorosh monasteries, visitations, liturgical books, Lviv, *Sluzhebnyk*.

Стаття підготовлена 13 березня 2021 року;

подана до друку 22 червня 2022 року.